

РОЛЬ ЛЮДСЬКОГО ЧИННИКА В ГРАДАЦІЙНІЙ КАРТИНІ СВІТУ (НА ПРИКЛАДІ ПРОСТОРОВИХ ВІДНОШЕНЬ)

Антропологічна переорієнтація мовознавства свідчить про зв'язок мовленнєвих форм з індивідом. Репрезентація світу, його концептуалізація та категоризація залежать від відношення змісту пропозиції до дійсності в її сприйнятті автором висловлення.

Ключові слова: градація, градаційна картина світу, оцінка, шкала, антропологізація.

Дослідження градації як функціонально-семантичної категорії встановлює зв'язок із мисленням, реальністю, допомагає описати конкретні мовні засоби її вираження, виділити формальні показники граматичних категорій, які формують градацію. Обираємо для визначення категорії в українській мові саме термін *градація*, оскільки він указує на явище, процес зміни ознаки, форму вияву градаційної ознаки, яка збільшується або зменшується, і на фіксацію результату цього процесу на шкалі градації. Асиметрія між концептуальною картиною світу, що створюється індивідом, та онтологічною вказує на певну градаційність, тобто різний ступінь суб'єктивності чи об'єктивності усього, що сприймається. Шкала градації існує у свідомості як слухача, так і мовця, свідомість кожного з них вибірково відбиває градаційний фрагмент мовної картини світу, по-різному абстрагує сприйняття реальності, яке в будові тексту перетворюється у висловлення.

У сучасному українському мовознавстві дослідники торкалися як часткових питань категорії градації (І.Р. Вихованець, К.Г. Городенська, Н.В. Гуйванюк, В.І. Кононенко, Т.А. Космеда, М.П. Кочерган, О.І. Нечитайло, І.І. Слинко, С.О. Соколова, Т.М. Спільник), так і виділили градацію як окрему категорію (Л.М. Марчук).

Сприйняття будь-якої інформації суб'єкт висловлення розташовує на шкалі градації, в змісті якої імпліковано градаційні компоненти «багато» / «мало», кожен з яких може означати «добре» чи «погано». Напр.: *«Згодом я довідалася, що кілька років тому, коли температура в Анталії опустилася до +3, дітей не пустили до школи – для них це був неймовірний холод»* (Лі. Вороніна). У реченні авторка наголошує, що для турків +3 досить холодна температура (тобто для них це погано), яка відповідає в нашому кліматі приблизно – 15 – 20 (тобто для нас +3 – це добре). Префікс *не-* указує на вищий ступінь інтенсивності дії, найбільшу повноту, вичерпність (у значенні *дуже*).

«Найочевидніше те, що наша уява про світ не обов'язково ідентична його справжній суті. Звичайно, репрезентація інформації пов'язана з тими стимулами, які отримує наш сенсорний апарат, проте вона також значно змінюється. Ці зміни, або модифікації, очевидно пов'язані з нашим минулим досвідом, результатом якого стала багата та складна сітка наших знань» [4, 43]. Отже, репрезентація світу в пам'яті людини не є точним відтворенням світу. Таким чином, в основі процесу антропологізації лінгвістики лежить усвідомлення того, що на мову має великий вплив людський чинник, а особливо поєднання в людині суб'єкта сприйняття інформації та суб'єкта мовленнєвої діяльності.

Мисленнєву категорію простору звично розглядають у філософії як одну з форм існування матерії. Зв'язок з категорією матерії має своє відображення в мові. Проте простір, який сприймається органами відчуттів мовця як заповнений матерією та такий, що має зовнішні межі (або не має перцептивних меж), має свою інтерпретацію при сприйнятті зовнішнього світу.

Перший вид простору пов'язаний зі сприйняттям та градаційною оцінкою протяжності зовнішніх меж матеріального об'єкта чи його габаритів: загального розміру, площі, довжини, висоти, глибини тощо, тобто квантитативних ознак.

У теоретичному мовознавстві проблема кількісності поставала в різних ракурсах: як однойменна мовна або онтологічна категорія (І.Р. Вихованець, А.П. Загнітко, К.Г. Городенська, О.І. Бондар, В.М. Ожоган, О.К. Безпояско, Н.В. Гуйванюк, М.Я. Плющ та ін.), як категорія певної мови, що має систему засобів свого вираження (О.М. Медвідь, А.О. Колесников, В.Г. Таранець, І.В. Слободцова та ін.), у зіставному аспекті (В.В. Акуленко, С.А. Швачко, Н.В. Слухай та ін.).

Визначено семантичну основу квантитативності. З'ясовано історію тлумачення семантики квантитативності в працях таких українських лінгвістів, як В.С. Льїн, М.П. Івченко, М.А. Жовтобрюх, С.П. Бевзенко, С.П. Самійленко, Т.Б. Лукінова, І.Г. Матвіяс, Г.П. Арполенко, К.Г. Городенська, Г.Х. Щербатюк та ін. Детально розглянуто осмислення категорії числа як ядра

якоїсь більшої величини, зроблене І.Р. Вихованцем, а також спробу виділити ранги диференційно-семантичної ознаки (далі ДСО) квантитативності, здійснену А.П. Загнітком.

Домінантною ДСО ФСП квантитативності є рахованість/нерахованість предметів, ознак, дій, яку чітко й послідовно виражає система словоформ. Рахованість, що є позитивним членом опозиції, розгортається за допомогою кількох диференційно-семантичних ознак нижчого рангу, серед яких однинність / множинність, означеність / неозначеність, розчленованість / нерозчленованість, наявність / відсутність суб'єктивної оцінки. Значно обмеженіше ДСО нерахованості виступає в іншій паралельно з рахованістю іпостасі кількісності – вимірності, яка стосується нерахованих об'єктів, явищ. Онтологічну ознаку захованості / нерахованості на лінгвістичному рівні слід розуміти насамперед граматично: як здатність / нездатність форми входити до опозиції однина – множина. Усі мовні одиниці, що реалізують цю опозицію (не тільки формально, а передусім семантично), вважаються такими, що мають ядро рахованості. Решта словоформ, що перебувають за такою опозицією, визнають нерахованими. На підставі вказаного виділено такі функції ФСП квантитативності: точна нумеральність, псевдонумеральність, сингулярність, плюральність, мультипліцитність, паукальність, власне невизначена кількість, вимірність, опосередкована сукупність, нерахована вимірна сукупність.

У сучасних дослідженнях в тій чи тій формі відображено смислові зв'язки понять «кількість», «число», «величина», «вимір», «ступінь», «градація». Для співвіднесення реальних мовленнєвих структур з полем категорії кількості існує поняття «більше / менше», яке опирається на об'єктивну властивість речей: описувати ознаку як висхідну або спадну.

Основоположний характер відношень «більше / менше» відбито також у визначеннях величини французького математика О. Леберга: «...величина є все те, що має здатність збільшуватися та зменшуватися» [3, 151].

Другий вид просторових відношень відбито в оцінках відстаней: між двома чи декількома об'єктами, між суб'єктом оцінки та певним об'єктом тощо; дистанційні значення ділимо на власне оцінки відстаней та локалізацію об'єкта в просторі через повідомлення відстаней.

Взаємодія двох видів сприйняття простору формує невелику сферу градаційних оцінок розподілу матеріальних об'єктів у навколишньому світі та просторовому континіумі.

Розглянемо градаційне сприйняття габаритів об'єкта. Поняття «габарит» означає межові зовнішні обриси предметів та будівель. У разі глобального сприйняття габарити об'єкта складають предмет оцінки загального розміру, який у математиці розглядають як тримірну протяжність у просторі. Напр.: «*Фокусники витягали з рукава живих голубів і цілі кілометри зв'язаних між собою барвистих хусточок, живий кролик вистрибував зі старого капелюха, блазні у гостроверхих ковпаках смішили публіку, акробати на високих ходулях виконували карколомні трюки, а біля водограю, в якому вода безупинно дзюркоче ось уже п'ять століть і над яким височіє бронзова статуя Нептуна, під звуки старовинних інструментів кружляли дами й кавалери у розшитих камзолах, оксамитових панталонах та довгих, до п'ят, едабних сукнях*» (Л. Вороніна).

Центральну зону мовної шкали, орієнтованої на градаційну оцінку простору, займають параметричні прикметники *великий / малий* та їх конкретизовані градаційні синоніми *величезний, гігантський, маленький, дрібненький* тощо.

Загальний розмір різних об'єктів, що підлягають градаційній оцінці у текстах, автори передають атрибутивними чи предикативними поєднаннями іменників, які називають річ-носія просторових параметрів та прикметників, які суміщають в собі семантику «загальний розмір» та «більше / менше норми». Градаційний чи полярний характер антонімії цих прикметників постійно демонструє фактичний матеріал. Антоніми належать до різноспрямованих ділянок градаційно-оцінної шкали певного параметра та, враховуючи прагматичний характер оцінного значення взагалі, а також можливості вибору для мовця, можна твердити про їхню оцінно-прагматичну протилежність.

До філософських теорій, мовне втілення яких розглядають мовознавці, належить теорія кількості або кількісної визначеності, що властива (разом із якістю та мірою) усім предметам об'єктивного світу. Структурування галузі квантитативних знань відбувається з науково-теоретичних позицій у філософії, логіці, математиці, психології пізнання, теорії штучного інтелекту. Природньомовні форми фіксують результати наукового пізнання разом із продуктами емпіричного мислення, практичного, чуттєвого, щоденного досвіду людей. Кількість у філософських словниках трактується як категорія матеріалістичної діалектики, що відображає загальне і єдине в речах і явищах, характеризуючи їх з погляду відносної байдужості до конкретного змісту і якісної природи [5, 263].

Напр., окремі приклади оцінок нерозчленованого загального розміру підтверджують зорієнтованість на видову норму, що є типовим для дескриптивної сфери трьохвимірних величин. *«Під вікнами нашого готельного номера шелестіли листям височезні дерева – пальми й фікуси. У мене точнісінько такі ростуть удома в горищиках, тільки домашні разів у десять менші»* (Л. Вороніна). Квантифіковану величину автор порівнює з меншим видом. З позиції градаційної оцінки приклад є межовим між абсолютною оцінкою, орієнтованою на еталон виду (величина певного виду дерев), та відносною оцінкою, еталони якої присутні в ситуації та експліковані у висловленні (*менші дерева* удома не означає *дуже маленькі*, а *нормальні* для жінки-автора).

Ще один приклад подвійної орієнтації градаційно-оцінних структур: *«По-перше, розкішний готель, який вам показували у туристичній фірмі на фотографіях може виявитися маленькою обшарпаною халупкою, обіцяний пляж із золотим піском – вузькою смужкою твердого кам'янистого ґрунту, а шведський стіл нагадуватиме сніданок у піонерському таборі»* (Л. Вороніна).

У сфері загального розміру можлива взаємодія видової норми, порівняльно-відносної оцінки та ситуативно-модальної норми придатності як відповідності бажанням суб'єкта, що може відобразитися в текстовому фрагменті у формі своєрідної вузлової лінії міри. Ця взаємодія знайшла відображення у тексті-описі космічної енергії у вигляді мільйонів гілочок (кількість дає нову якість): *«Космічна енергія, жива й живильна, омивала й напоювала кожну судину й нерв, кожну клітину стомленого організму. Голова, ще хвилину тому важка, перевантажена непотрібним темним шлаком, стала легенькою, як пушинка, прозорою й чистою, як лінза тонкого приладу. Мільйони мікроскопічних голочок приємно поколювали шкіру, разом окреслюючи контур земного тіла, – інакше воно б повністю розчинилося сяйливому ефірі»* (Я. Дубинянська).

У тексті подибуємо спогад про морепродукти, але якщо ці назви замінити на лексеми *маленькі /дуже маленькі/великі/дуже великі*, то вийде експлікативна шкала, що упорядковує назви за розміром: *«Що вже й казати про неймовірний вибір морепродуктів – такого розмаїття риб, молюсків та членистоногих ви не зустрінете ніде в світі»* (Л. Вороніна).

Оцінки загального просторового розміру, які передають глобальне сприйняття величини об'єкта, досить близькі за рівнем синкретизму до загальних кількісних оцінок. Межові випадки передають оцінки описів об'єктів, габарити яких доступні глобальному сприйняттю, проте їх складна, комплексна структура дозволяє зрозуміти приховану дискретність. Напр.: *«Ось він з'явився непевною тінню крізь товщу води – косяк риб, здоровенних, чорних, схожих на невеличкі торпеди...косяк все не кінчався, витягнувшись в овальну фігуру, що нагадувала кита. Дійсно великий косяк»* (Я. Дубинянська).

Текстова стилістика зазначає, що зорове сприйняття певного конкретного простору може не відповідати дійсній оцінці (розміру предмета): *«Притягнута за волосінь кефаль виявилася значно меншою, ніж могли подумати все ті ж новачки, які не здогадуються про оптичні ефекти моря»* (Я. Дубинянська).

У дослідженому матеріалі носіями такого типу кількісних ознак можуть бути: 1) матеріальні об'єкти: *«Бляшанка з величезною цифрою «три», над якою горіла манюпусінька лампочка, стирчала на плетену паркані, заввишки мені по шию»* (Я. Дубинянська); 2) природні об'єкти: *«Ми прожили цілий тиждень у маленькому містечку Пенквіттон на березі озера Оканаган, яке виявилось не лише велетенським, а й надзвичайно мальовничим і чистим-чистим»* (Л. Вороніна); 3) живі істоти: *«Один козел, величезний і кошлатий, виставив роги в мій бік і вже було відірвався від колективу, коли бабуся трічі його гукнула, Бусика»* (Я. Дубинянська); 4) людина (номінації за професією, віком, національністю, статуєю тощо): *«З давніх-давен і донині масаї вважають себе людьми вищого ґатунку і поважають лише тих, хто може дати їм гідну відсіч»* (Л. Вороніна); 5) частини тіла людини: *«Я відповідаю, а він дивиться крізь окуляри своїми дрібними очицями, як у кнура – вишукує, до чого б присікуватися»* (Я. Дубинянська); тобто все те, що може мати багатовимірну (умовно трьохвимірну) протяжність в просторі, обсяг матерії.

Серед текстових прикладів з кількісно-оцінними градаціями помічаємо також певну кількість (досить не частотні приклади) оцінок внутрішнього розміру, які передають габарити обмеженого простору, незаповненого матерією. Такі об'єкти з позиції суб'єкта оцінки наповнені ситуативно-модальною значимістю (норма придатності): *«...дивитися, як кружляють високо в небі ластівки і бджола залазить всередину дзвіночка»* (Л. Вороніна).

Вужчу сферу функціонування складають оцінки розмірів двовимірних об'єктів, розташованих на поверхні землі чи інших об'єктів, які сприймаються плоскими: *«Адже Львів – це барокові палаци й*

величні собори, університети і театри, а ще неповторні **старовинна бруківка пахоці кави, що долинають із затишних кав'ярень, вузькі вулички і під ногами**» (Л. Вороніна).

Для зорового сприйняття об'єктів природного та штучного походження, що виділяються світловими та кольорними властивостями (та іншими), властива орієнтація тотально-партитивного типу: оцінюється розмір при порівнянні квантифікованого об'єкта з усім простором сприйняття (полем зору суб'єкта) чи простором – фоном для об'єкта.

Напр.: «...або намисто, де кожна намистина **завбільшки з куряче яйце**» (Л. Вороніна); «**Старе місто займає лише один відсоток загальної території Талліна...**» (Л. Вороніна); «**Вразила мене ця величезна країна (друга у світі за розміром після матушки-Росії)...**» (Л. Вороніна).

Оцінки лінійних параметрів представлені знаннями про довжину, ширину, висоту та глибину матеріальних об'єктів. «**В Ріксосі, що розташувалася у 30 кілометрах на південний захід від Анталії в районі Белек і де я прожила останні два дні своєї блиц-подорожі, головний корпус оточений каналами, штучними затоками й озерами, по яких влітку мешканців готелю на гондолах доправляють до моря. Хоча й пішки туди йти зовсім близько – хвилин п'ять**» (Л. Вороніна). «**Крізь вузькі бійниці ми обстрілювали сніжками перехожих, а вони не сердилися і реготали разом з нами**» (Л. Вороніна).

До висловлень входять дескриптивні назви кількісної ознаки, самі назви або їх замітники, кількісно-оцінні показники, засоби вираження кількісної ознаки, яка змінилася.

«**І ми, малі, вгризаємося в ті гігантські яблука...**» (Л. Вороніна) / діти вирости і яблука стали звичайними за розміром.

Для уточнення поняття кількісної оцінки зважаємо на те, що кидається у вічі: «...бо **навіщо було б ось цьому симпатичному смаглявому юнакові з довжелезними дредами прив'язувати до керма маленьку рожеву мишку...**» (Л. Вороніна).

Дескриптивно-прагматична оцінка цікава тим, що вона формується у порівнянні: «**А що його супротивник був на голову вищий, син прийшов додому з розірваними штанами та облітою липким кленовим сиропом курткою**» (Л. Вороніна).

Усередині категорії кількості також багатьма науковцями виділяється опозиція екстенсивної та інтенсивної кількості.

Точній кількості протиставлена в когнітивному плані кількість приблизна, визначена нематематичними, глобально-перцептивними методами, які опираються на порівняння. Результати застосування подібних пізнавальних стратегій втілюються у мовленні в суб'єктних оцінних інтерпретаціях, які стосуються сфери модусу: прибливної кількісної оцінки. Кількісна оцінка формується в процесі оцінного пізнання кількості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вороніна Л. У пошуках Огопого / Л. Вороніна. – К.: Нора-друк, 2010. – 176с.
2. Дубинянська Я. Козли / Я. Дубинянська. – К.: Факт, 2004. – 254с.
3. Лебег А. Об измерении величин / А. Лебег. – М.: Учпедгиз, 1960. – 204с.
4. Солсо Р. Когнитивна психологія / Р. Солсо. — 6-е изд. — СПб.: Питер, 2006. — 589 с: ил. — (Серия «Мастера психологии»).
5. Философский энциклопедический словарь – Философский энциклопедический словарь. – М.: Сов. энциклопедия, 1983. – 840 с.

Антропологическая переориентация языкознания свидетельствует о связи языковых форм с индивидом. Репрезентация мира, його концептуализация и категоризация зависят от отношения суб'єкта к действительности и от его восприятия автором высказывания.

Ключевые слова: градация, градационная картина мира, оценка, шкала, антропологизация.

The anthropological reorientation of the linguistics testifies that there is a connection between the language forms and the individual. The representation of the world, its conceptualization and categorization depend on the relation of the proposition content with the reality in its perception by the author of the expression.

Key words: gradation, gradation of the world representation, evaluation, anthropologisation.